

२. कारण म्हणजे काय?

- प्रस्तावना
- कारण संकल्पना
- भारतीय तत्त्वज्ञानातील 'कारण'विचार
- पाश्चात्य तत्त्वज्ञानातील 'कारण'विचार
- वैज्ञानिक दृष्टिकोन

प्रस्तावना

या पाठाचे शीर्षक वाचून तुम्ही कदाचित म्हणाल, “हे तर सगळ्यांनाच माहिती आहे. मग हा प्रश्न विचारण्याचे कारण काय”? हा प्रश्न विचारण्याचे कारण असे, की अनेक शब्द आपण रोजच्या संभाषणात अनेकदा वापरतो. पण त्या शब्दाने जी संकल्पना व्यक्त झालेली असते, ती नक्की काय आहे असा प्रश्न केला तर आपण जरा गडबडतो व त्यासंबंधी विचार करायला लागतो. तत्त्वज्ञानाच्या तुमच्या आजपर्यंतच्या अभ्यासातून हे तुमच्या एव्हाना लक्षात यायला लागलेच असेल, की या विषयात, अशा सहजपणे वापरल्या जाणाऱ्या, ज्या समजल्या आहेत असे वाटते, त्याच संकल्पनांबाबत प्रश्न निर्माण केले जातात आणि या प्रश्नांचा जेवढा सखोल विचार करावा, तेवढा आपल्या ज्ञानाचा परीघ विस्तारला जातो. ‘कारण’ ही अशीच एक संकल्पना आहे. सत्तामीमांसेत जसे या संकल्पनेला महत्त्व आहे, तसेच ज्ञानमीमांसेत आणि नीतिमीमांसेतही आहे. एवढे कारण पुरेसे आहे ना या संकल्पनेचा, तिच्यात दडलेल्या अर्थाचा अभ्यास करायला?

कारण संकल्पना

कुतूहल ही माणसाला निसर्गाकडून मिळालेली फार सुंदर देणगी आहे. माणसाचे कुतूहल, जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या किंवा त्याच्या व्यतिरिक्तही उपयोगी असणाऱ्या गोष्टींपुरते मर्यादित नसते. त्याची झेप त्याहीपलीकडे असते. आपल्यासाठी लाभदायक काय - हानिकारक काय, उपयोगी काय - निरुपयोगी काय एवढ्याच विचारांशी ते थांबत नाही. या

कुतूहलातूनच या विश्वात आहे तरी काय काय असा प्रश्न पडतो. एवढेच नाही, तर जे काही आहे, ते तसेच का आहे? त्यामध्ये बदल होतात, ते का? असेही प्रश्न या स्वाभाविक कुतूहलामुळे माणसाला पडतात. एकदा प्रश्न पडले की उत्तरे शोधल्याशिवाय माणसाची बुद्धि स्वस्थ थोडीच बसणार आहे? या शोधातूनच सुरू होतो प्रवास - वस्तूंचे स्वरूप जसे आहे तसे असण्यामागची आणि निसर्गात, समाजात, मनात घडणाऱ्या घटना घडण्यामागची कारणे जाणून घेण्यासाठीचा!

हे प्रश्न काही फक्त तत्त्वज्ञानाच पडतात असे नाही, ते तुम्हांलाही पडतातच. घरातले रोजच्या वापरातले एखादे यंत्र, उदाहरणार्थ, रेडिओ किंवा दूरचित्रवाणी संच नीट काम करेनासा होतो आणि आपण विचारतो, “का बरे”? अचानक अवकाळी पाऊस धो धो बरसतो आणि प्रश्न पडतो, “असे का”? धडधाकट वाटणारा माणूस एकदम आजारी पडतो आणि आश्चर्य वाटते, “का झाले असेल असे”? ही सगळी अनपेक्षितपणे कधीतरी घडणाऱ्या घटनांची उदाहरणे आहेत. पण अपेक्षेप्रमाणे गोष्टी घडतात, तेव्हाही आपल्या कळत नकळत ‘कारण’ संकल्पना असतेच आपल्या सोबतीला! वर्गात नियमितपणे न येणारी मैत्रिण परीक्षेच्या वेळी रडकुंडीला येते आणि तुम्ही म्हणता, ‘याच कारणासाठी सांगत होतो की तासाला येत जा’. पावसात मनसोक्त भिजल्यावर ताप आला, की आई म्हणते, ‘दुसरेतिसरे काही नाही तुझे पावसात हुंदडणेच कारणीभूत आहे ताप येण्याला’. आपल्याला जे काही ‘होते’, ते काही कारणानेच, त्याचप्रमाणे आपण जाणीवपूर्वक जे ‘करतो’ तेही काही कारणांमुळेच करतो. आपले हेतू, इच्छा, प्रेरणा इत्यादी ही आपल्या वर्तनामागची, कृतीमागची कारणे असतात.

चला बोलूया!

व्यक्तीच्या कृती/वर्तनामागची कारणे व घटनांमागची वैज्ञानिक कारणे यांतील फरकांची गटांमध्ये चर्चा करा.

विज्ञानासाठीही कारणांचा शोध खूपच महत्त्वाचा असतो. घटनांचे स्पष्टीकरण आणि प्राक्कथन (पूर्वसूचन) ही विज्ञानाची प्रमुख कार्ये मानली जातात. ही दोन्ही कार्ये पार पाडण्यासाठी विज्ञान कार्यकारणसंबंधांचा शोध घेते. कार्यकारणांचा संबंध बदलाशी असतो. ज्यामुळे बदल होतो ते कारण आणि त्या बदलातून जे उत्पन्न होते ते कार्य किंवा परिणाम म्हणून ओळखले जाते. कुठल्या घटनेचा परिणाम काय होतो, किती नियमितपणे होतो हे विज्ञान शोधून काढते. दोन घटनांचा नियमितपणे आढळून येणारा सहसंबंध सांगणे हेच वैज्ञानिक नियमांचे कार्य असते. हा सहसंबंध अनेकदा कार्यकारण स्वरूपाचा असतो. 'उष्णतेने सर्व धातू प्रसरण पावतात' हा नियम आठवून पहा. 'उष्णता' या कारणाने 'धातूंचे प्रसरण' हे कार्य घडते असे हा नियम सांगतो. निसर्गविज्ञान निसर्गात घडणाऱ्या घटनांचे स्पष्टीकरण अशा कार्यकारण संबंधांचे नियम सांगून करते; त्याचप्रमाणे सामाजिक विज्ञान सामाजिक घडामोडींचे स्पष्टीकरण सामाजिक वर्तनासंबंधीचे कार्यकारण संबंध सांगून करते. जो नियम स्पष्टीकरणासाठी वापरला जातो तोच भाकिते करण्यासाठीही वापरला जातो. तापमापकातील पारा का प्रसरण पावला याचे उत्तर जसे वरील नियमाने दिले जाते, तसे ताप असेल, तर पारा चढेल या निष्कर्षाचा आधार तोच नियम असतो.

विज्ञानाप्रमाणेच धर्मविचारातही कारणे सांगितली जातात. काही धर्म विश्वाच्या अस्तित्वामागचे कारण शोधतात. तसेच विश्वाच्या स्वरूपाचे कारणही शोधतात. माणसांच्या आयुष्यात सहजपणे स्पष्ट न करता येणाऱ्या ज्या घटना घडतात, त्यांचेही कारणसंबंधी स्पष्टीकरण धर्म देतात. पाप-पुण्य, कर्म आणि त्याचे फल या कल्पना त्यांच्याच द्योतक आहेत. चांगले कर्म केले तर स्वर्ग मिळेल आणि वाईट केले तर नरकात जाल अशा समजुती, कर्म आणि त्यांची फळे/परिणाम यांच्यात कार्यकारण संबंध आहे असे मानण्याच्या आधारावरच केली जातात.

चला शोधूया!

ज्यामध्ये कार्यकारण संबंध आहे असे वाटते पण तसा तो नसतो, अशी उदाहरणे शोधा व वर्गीत त्यांचे सादरीकरण करा.

थोडक्यात काय, तर कार्यकारणाचा हा विचार आपल्या जीवनाची, ज्ञानाची अनेक क्षेत्रे व्यापून राहिला आहे. तत्त्वज्ञानात तो महत्त्वाचा ठरतो यात काहीच नवल नाही. इथे हे लक्षात ठेवायला हवे, की तत्त्वज्ञानाला रस आहे तो 'कारण' ही संकल्पना आणि तिच्याशी निगडित तत्त्वे समजून घेण्यात. अस्तित्वामागची कारणे प्रत्यक्ष शोधण्याचे कार्य तत्त्वज्ञानाचे नाही. प्राचीन काळी त्या प्रकारचे जे प्रयत्न तत्त्वज्ञानाने केले, तेही वैचारिक पातळीवरच. तत्त्वज्ञांच्या अभ्यासाचे मुख्य प्रश्न असे होते : कार्यकारण संबंध म्हणजे नेमके काय? कार्य आणि कारण एकमेकांपेक्षा पूर्ण वेगळे असतात का? कार्यकारण संबंध प्रत्येक घटनेला लागू होतो का? तो अनिवार्य असतो का? हे प्रश्न आणि त्यांना तत्त्वज्ञानात दिली गेलेली प्रमुख उत्तरे यांचा आता अभ्यास करूया.

हा अभ्यास करताना ज्या काळात ही उत्तरे दिली गेली आहेत त्यांचेही भान ठेवायला हवे. कारण? कारण हे की तत्त्वचिंतनाच्या अगदी आरंभी विचारले गेलेले प्रश्न आणि त्यांना मिळालेली उत्तरे, ही जणू ज्ञानाच्या मनोऱ्याच्या ज्या टोकावर आपण आज उभे आहोत, त्यांचा पाया आहेत. प्रश्नउत्तरे, त्यांमधून निर्माण होणारे नवे प्रश्न नवी उत्तरे अशा क्रमाने चढत चढत आपण आज जिथे आहोत तिथे पोहचलो आहोत. तुम्ही दहीहंडी फोडताना पाहिले आहे? त्या मानवी मनोऱ्याच्या खालच्या थरांमधील व्यक्तींचा हात हंडीपर्यंत पोहचत नाही हे खरेच, पण त्यांच्यामुळेच सगळ्यांत वरचा खेळाडू हंडी फोडू शकतो. आले ना लक्षात?

भारतीय तत्त्वज्ञानातील 'कारण'विचार

पार्श्वभूमी

भारतीय तत्त्वज्ञानात कार्यकारण संबंधविषयक जे मुख्य सिद्धांत मांडले गेले, त्यांची चर्चा कुठल्या संदर्भात केली गेली आहे हे आधी समजून घेऊया. याचे कारण असे, की भारतीय आणि पाश्चात्य दोन्ही परंपरांमध्ये या संबंधांची चर्चा झालेली असली, तरी त्यांची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी वेगवेगळी आहे. तत्त्वज्ञान आणि संस्कृती परस्परांवर प्रभाव टाकत असतात हे आपण मागच्या वर्षी पाहिलेच आहे. त्या दृष्टीने पाहता असे दिसते, की सांस्कृतिक पार्श्वभूमीची जाण, आपल्याला विशिष्ट संस्कृतीमध्ये निर्माण झालेले

तत्त्वज्ञान अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी खूप उपयोगी असते.

भारतीय तत्त्वज्ञानाचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य असे सांगितले जाते, की हे तत्त्वज्ञान प्रत्यक्ष जगण्यात आपल्याला सामोरे येणाऱ्या प्रश्नांशी संबंधित आहे. या तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाने जसे बौद्धिक कुतूहल शमते, तसेच कसे जगावे यासंबंधीचे मार्गदर्शनही मिळते. याचा अर्थ दैनंदिन जीवनात पडणाऱ्या विशिष्ट व्यावहारिक प्रश्नांना त्यामधून विशिष्ट उत्तर मिळते असे नाही, तर त्यामुळे एक व्यापक जीवनदृष्टी आपल्यामध्ये विकसित होते. ही जीवनदृष्टी मुख्यतः मनुष्यजीवनाची साध्ये काय असावीत यांच्याशी निगडित आहे. या साध्यासंबंधी भारतीय परंपरेत जो पुरुषार्थविचार सांगितला गेला आहे, त्याची माहिती आपण नंतर घेणारच आहोत.

बहुतेक सर्व भारतीय दर्शनांनी दुःखाच्या समस्येसंबंधी चिंतन मांडले आहे. दुःख कुणालाच नको असते, पण ते जीवनाचा अपरिहार्य भाग असते हे लक्षात घेऊन या दुःखाचे कारण शोधण्याचा प्रयत्न या दर्शनांनी केला आहे. त्याचबरोबर अर्थातच दुःखापासून कायमची मुक्ती मिळवण्यासाठीचे मार्गही सुचवलेले आहेत. जडवादी चार्वाकांचा अपवाद वगळता सर्व प्रमुख भारतीय दर्शने पुनर्जन्माची कल्पना मान्य करतात. जन्म झाला, की दुःखभोग अटळ आहेत या जाणिवेतून जन्म-मरणाच्या चक्रातून सुटका करून घेणे हे जीवनाचे सर्वोच्च ध्येय आहे असे ही दर्शने मानतात. या सुटकेला मोक्ष, मुक्ती, कैवल्य, अपवर्ग, निर्वाण अशी निरनिराळी नावे निरनिराळ्या दर्शनांमध्ये मिळाली. पण एका बाबतीत या दर्शनांचे एकमत होते, ते म्हणजे माणसाचे स्वतःविषयीचे, जगाविषयीचे अज्ञान हेच जन्म-मरणाच्या दुःखद फेऱ्यामध्ये बांधले जाण्याचे मूळ कारण आहे. साहजिकच, हे अज्ञान दूर करून, स्वतःचे आणि जगाचे स्वरूप नेमकेपणाने जाणले पाहिजे, एवढेच नव्हे तर त्यानुसार योग्य तऱ्हेने जीवन जगले पाहिजे असे या दर्शनांनी प्रतिपादन केले आहे. विश्वाचे आणि त्यामध्ये असणाऱ्या गोष्टींचे अस्तित्व, त्यांचे स्वरूप आणि त्यांचे परस्परसंबंध यांचा अभ्यास करताना कार्यकारणसंबंधाची चर्चा केली गेली आहे.

चार्वाक, जैन, सांख्य, अद्वैत वेदान्त या दर्शनांची अंतिम सत्तेच्या स्वरूपांबद्दलची जी मते आपण

मागच्या पाठात पाहिली, ती या संदर्भात लक्षात घ्यायला हवीत. अंतिम सत्संबंधी विवेचन, 'स्व'विषयक कल्पना आणि कार्यकारण संबंधांचे आकलन या तिन्हीची चर्चा आपण सोयीसाठी म्हणून वेगवेगळ्या पाठात करत असलो, तरी मुळात हे सत्तामीमांसेतले, एकमेकांत गुंतलेले प्रश्न आहेत हे विसरता येणार नाही. एवढेच नव्हे तर सत्तामीमांसा, ज्ञानमीमांसा आणि नीतिमीमांसा यांचे परस्परसंबंधही लक्षात ठेवायला हवेत. माणसाच्या ज्ञानविषयक, नीतिविषयक आणि कलाविषयक क्षमता त्याच्या स्वरूपाचाच एक भाग असतात. माणूस आणि विश्व यांच्यातील नाते काही प्रमाणात तरी या क्षमतांच्या आधारावरच निश्चित होत असते. या पुस्तकातील वेगवेगळ्या पाठांमध्ये आपण वरवर पाहता वेगळे विषय अभ्यासत असलो, तरी या सगळ्यांना एकत्र गुंफणारा जो धागा आहे, त्याचे भान सतत ठेवून भारतीय परंपरेतील कार्यकारणसंबंधी सिद्धांतांच्या अभ्यासाकडे वळूया.

या परंपरेत उपादानकारण आणि निमित्तकारण असे कारणांचे दोन मुख्य प्रकार मानले गेले आहेत. आपण हे पाहिलेच आहे, की 'कारण' संकल्पना बदलाशी संबंधित आहे - ज्यामध्ये बदल होतो, त्याला उपादान कारण म्हटले जाते. कार्याची, म्हणजे परिणामाची उत्पत्ती उपादान कारणामधून होते. ही उत्पत्ती होण्यासाठी गतीची आवश्यकता असते. ज्याच्यामधून/ज्याच्यामुळे ही गती मिळते, ते म्हणजे निमित्तकारण. लाकूड हे क्रिकेटच्या बॅटचे उपादानकारण असते आणि लाकडाला बॅटचा आकार देणारा कारागीर/सुतार हा तिचे निमित्तकारण असतो. उपादानकारणापासून कार्याची निर्मिती करणारे ते निमित्तकारण. कार्य म्हणजे परिणाम अस्तित्वात येण्यासाठी दोन्ही प्रकारच्या कारणांची गरज असते असेच सहसा मानले जाते.

चला करूया!

विविध वस्तुंची उपादानकारणे व निमित्तकारणे स्पष्ट करणारे भित्तीचित्र तयार करा.

मात्र, परिणामाच्या निर्मितीत त्यांचा तुलनात्मक सहभाग किती आणि कोणता हे ठरवताना मात्र भारतीय दर्शनांमध्ये मतभेद असल्याचे दिसते. हे मतभेद दोन प्रश्नांच्या अनुषंगाने होतात. (१) बदलाच्या प्रक्रियेपूर्वी

कार्य कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात उपादानकारणात अस्तित्वात असते का? आणि (२) कार्य हे कारणापेक्षा स्वतंत्र आणि वेगळे असते का? या प्रश्नांना दिल्या गेलेल्या उत्तरांमधून सत्कार्यवाद आणि असत्कार्यवाद अशा कार्यकारणविषयक मुख्य दोन उपपत्ती मांडल्या गेल्या. सांख्य दर्शनाने सत्कार्यवाद स्वीकारला आहे. न्याय दर्शन असत्कार्यवादाचा पुरस्कार करते.

सत्कार्यवाद

‘सत्’ हा शब्द अस्तित्वाचा निर्देशक आहे. ज्या उपपत्तीनुसार कार्याचे अस्तित्व त्याच्या प्रकट स्वरूपाच्या आधीपासूनच उपादानकारणामध्ये असते, त्या उपपत्तीला ‘सत्कार्यवाद’ म्हणतात. सांख्यांनी या उपपत्तीच्या समर्थनासाठी अनेक प्रभावी युक्तिवाद मांडले आहेत. कारणात कार्य मुळात नसते आणि नंतर निर्माण होते असे मानले तर अभवामधून किंवा नसतेपणामधून/अनस्तित्वातून; भाव किंवा असतेपण/अस्तित्व निर्माण होते असे मानावे लागेल. पण असे घडणे तर शक्य नाही. शून्यातून काहीच निर्माण होऊ शकत नाही. कार्य काही प्रक्रियांमधून, निमित्तकारणाच्या मदतीने निर्माण होऊ शकते. याचा अर्थच ते आधीच उपादानकारणामध्ये अंतर्भूत असते. फक्त तेव्हा ते सुप्त क्षमता या स्वरूपात असते. त्यामुळे त्याचे उपादानकारणापेक्षा असलेले भिन्नत्व लक्षात येत नाही. विशिष्ट कार्य निर्माण व्हायला हवे असेल, तर ज्या उपादानकारणात ते सुप्त रूपाने उपस्थित आहे, तेच उपादानकारण निवडावे लागते. पाण्याला विरजण लावून दही तयार होत नाही कारण पाण्यात ती क्षमता नसते. विरजण या निमित्तकारणाने दुधातली क्षमता प्रत्यक्षात येते.

सांख्यांच्या सत्कार्यवादाला परिणामवाद म्हणूनही ओळखले जाते कारण कार्याची निर्मिती होताना कारणच परिणामामध्ये बदलत असते. अद्वैत वेदान्त दर्शनही सत्कार्यवादाचा स्वीकार करते, पण त्यांची उपपत्ती ‘विवर्तवाद’ म्हणून ओळखली जाते. अद्वैत वेदान्त मतानुसार कारणाचे कार्यात होणारे रूपांतर हा केवळ भास असतो, माया असते. सापासारखी दिसणारी/साप वाटणारी दोरी साप झालेली नसते, ती साप भासते. त्याचप्रमाणे ब्रह्मातून जगाची निर्मिती होत नाही. जगाचा फक्त भास होतो, पण अस्तित्व फक्त ब्रह्माचेच असते.

क्षमता आणि प्रत्यक्षता यांचा असा संबंध नसता, तर कुठल्याही उपादानकारणांमधून कशाचीही निर्मिती करता आली असती. पण प्रत्यक्षात तसे होत नाही. हवेत हात फिरवून कुंकू किंवा एखादी मौल्यवान गोष्ट काढल्याचे जर आपल्याला दाखवले गेले, तर आपण म्हणतो ही हातचलाखी आहे. ही हातचलाखी नाही असे मानणे म्हणजे अंधश्रद्धा आहे.

कार्यनिर्मिती उपादानकारणाशिवाय होऊ शकत नाही, तसेच ते उपादान विशिष्ट क्षमता अंतर्भूत असणारे असावे लागते. ‘पेरावे तसे उगवते’ या म्हणीतून हेच सत्य सांगितले जाते. आंबे हवे असतील तर चिक्कूची बीं मातीत रुजवून चालणार नाही. याचा अर्थ असा, की कार्य आणि कारण गुणात्मकदृष्ट्या वेगवेगळे नाहीत, त्या एकाच गोष्टीच्या अव्यक्त आणि व्यक्त अवस्था आहेत. कार्य अव्यक्त शक्तीरूपाने कारणातच असते आणि योग्य परिस्थितीत ते व्यक्तावस्थेत येते. आपण बटण दाबून दिवा लावतो तेव्हा त्या दिव्यात अव्यक्त असणारी विद्युत ऊर्जा प्रकाशरूपाने व्यक्त होते. कारण ती मुळात तिथे असते. ज्या बल्ब किंवा ट्यूबची ती क्षमता नष्ट झालेली असते, तो बल्ब किंवा ट्यूब जोडलेली असली, तरी बटण दाबल्यावर प्रकाशमान होत नाही.

असदकरणात् उपादानग्रहणात् सर्वसंभवाभावात्।

शक्तस्य शक्यकरणात्, कारणभावाच्च सत्कार्यम्।

(सांख्यकारिका-९)

असत्कार्यवाद

न्याय दर्शनाचा असत्कार्यवाद सांख्य मताच्या विरुद्ध मत मांडतो. बदलाच्या प्रक्रियेपूर्वी कार्य असत असते म्हणजे कारणामध्ये त्याचा अभाव असतो. ते उपादानकारणामध्ये आधीपासून अस्तित्वात नसते; बदलाच्या प्रक्रियेमध्ये ते नव्याने निर्माण होते असे नैयायिकांचे म्हणणे आहे. यासाठी त्यांनीही त्यांचे युक्तिवाद मांडले आहेत. कार्य उपादानकारणात आधीपासूनच असेल, तर निमित्तकारणाची आवश्यकताच भासणार नाही. दुधाचे विरजणाशिवाय आपोआपच दही होईल आणि कारागिराशिवायच लाकडाची बॅट तयार होईल. पण तसे कधीच होत नाही.

मी म्हणजेच बॅट. कारण माझ्यातूनच तर ती निर्माण होते.

नाही हं, तू फक्त लाकूड आहेस आणि मी बॅट...

निमित्तकारणाच्या सहयोगातूनच उपादानकारणातून कार्याची निर्मिती होते. कार्य मुळातच कारणात अस्तित्वात असेल, तर त्याची निर्मिती होते या म्हणण्याला काहीच अर्थ उरत नाही. कार्य निर्माण होते असे म्हणताना जे आधी नव्हते, ते अस्तित्वात आले असेच सांगायचे असते. ते कार्य कारणापेक्षा भिन्न असते. त्याचे गुणधर्म, आकार किंवा रूप हे कारणाच्या गुणधर्म, आकार किंवा रूपापेक्षा वेगळे असते. कारण आणि कार्यामधून साध्य होणारी उद्दिष्टेही वेगवेगळी असतात; त्यांची कार्ये वेगवेगळी असतात. ओबडधोबड दगडातून शिल्पकार जे शिल्प निर्माण करतो, ते पाहून जसा आनंद होतो; तसा आनंद तो दगड पाहून होत नाही. वेड्यावाकड्या आकाराच्या लाकडाने चौकार किंवा षट्कार मारता येत नाहीत. याखेरीज असेही दिसते, की एकाच प्रकारच्या उपादानकारणापासून वेगवेगळ्या वस्तू तयार करता येतात. लाकडापासून कितीतरी वस्तू तयार होऊ शकतात.

या सगळ्या वस्तूंचे गुणधर्म, रंगरूप, प्रयोजन सगळे वेगवेगळे असते. ही सगळी कार्ये उपादानकारणात आधीपासूनच अस्तित्वात असतात असे म्हणण्यात काहीच अर्थ नाही असे नैय्यायिकांचे प्रतिपादन आहे. निर्मितीच्या प्रक्रियेमध्ये कार्याच्या अस्तित्वाची सुरुवात होते म्हणून या मताला 'आरंभवाद' असेही म्हणतात.

चला करूया!

परिणामवाद व आरंभवादातील फरकांची दोन गटांत चर्चा करा व चर्चेतून येणाऱ्या मुख्य मुद्द्यांचे वादसभा रूपात वर्गात सादरीकरण करा.

सांख्यांचा सत्कार्यवाद त्यांच्या सत्तामीमांसेचा महत्त्वाचा भाग आहे. जगात अस्तित्वात असणाऱ्या सर्व वस्तू जड प्रकृतीपासून तयार होतात. सत्त्व, रज आणि तम या तीन गुणांचे कमीजास्त प्रमाणात असलेले मिश्रण या सगळ्या वस्तूंमध्ये असते. कारण हे गुण मुळात प्रकृतीचे घटक असतात. आडात नसेल तर पोहऱ्यात कुठून येणार? या उक्तीप्रमाणे प्रकृतीमध्ये हे घटक नसते तर प्रकृतीपासून निर्माण होणाऱ्या वस्तूतही ते आढळले नसते. प्रकृती हे जगाचे आद्य म्हणजे पहिले कारण आहे असे सांख्य मानतात. प्रकृती जगाचे उपादानकारण आहे, तर ज्याच्या अस्तित्त्वामुळे ती गतिशील होते, तो पुरुष निमित्तकारण आहे.

न्याय दर्शनाच्या सत्तामीमांसेनुसार विश्वातल्या बहुतेक वस्तू विभाज्य असतात. त्यांचे अनेक अंशात विभाजन होऊ शकते. या वस्तू या कुठल्यातरी कारणांमधून निर्माण होतात, म्हणजेच 'कार्य' हे त्यांचे स्वरूप असते. जडद्रव्यांच्या अणूपासून या वस्तू तयार होतात. मात्र, वस्तूंच्या निर्मितीसाठी जडद्रव्ये पुरेशी नसतात. या वस्तू आणि विश्वात त्यांची असणारी व्यवस्था यांच्या निर्मितीसाठी जडद्रव्यांना पूर्णपणे जाणणारा ईश्वर आवश्यक असतो. असत्कार्यवादाच्या भाषेत सांगायचे तर पृथ्वी, जल, अग्नि आणि वायू यांचे अणू हे वस्तूंचे उपादानकारण आहे आणि ईश्वर हे जगाचे निमित्तकारण आहे. ईश्वराच्या बुद्धितत्त्वाखेरीज केवळ अणूपासून जगाची निर्मिती होणे शक्य नाही.

आधी पाहिल्याप्रमाणे कार्यकारण संबंधांचे विवेचन हा जगाचे, स्वतःचे वास्तविक स्वरूप जाणून त्याआधारे मोक्ष मिळवण्याच्या उद्देशाने मांडलेल्या तत्त्वचिंतनाचा महत्त्वपूर्ण भाग आहे.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानातील 'कारण' विचार

पाश्चात्य तत्त्वचिंतनात आरंभीच्या काळात सत्विषयक जे चिंतन झाले, त्याला 'विश्वरचनाशास्त्र' म्हटले जाते. आरंभी असणाऱ्या एका मूलतत्त्वापासून अनेक वस्तू कशा निर्माण झाल्या, हा एकतत्त्ववादाशी संबंधित महत्त्वाचा प्रश्न होता. अंतिम सत् असणारे विश्वाचे मूळ घटक, त्यांमध्ये होणारे बदल आणि त्यासाठी आवश्यक असणारी गती या तीन मुद्द्यांचा या काळात ऊहापोह केला गेला. या विश्वाचे मूळ

घटक मुळातच गतिशील असतात की त्यांना बाहेरून गती मिळते या प्रश्नाचा विचार सॉक्रेटिसपूर्व तत्त्वज्ञानात पारमेनायडिस आणि हेरॅक्लिटस यांच्यानंतर होऊ लागला. आपण आधी अभ्यासल्याप्रमाणे, चार महाभूतांच्या अणूंना आकर्षण आणि विकर्षण या दोन बलांनी गती मिळते. या गतीमुळे अणूंचे संघटन आणि विघटन होत राहते असे मत एम्पिडोक्लिसने मांडले. डेमॉक्रिटसच्या विचारानुसार अणू मुळातच गतिशील असतात. पोकळ अवकाशात भ्रमण करत असताना त्यांच्या वेगवेगळ्या आकारांमुळे ते एकत्र होतात आणि गतीमुळेच पुन्हा दूर जातात. संघटन-विघटनाची प्रक्रिया निरुद्देश आणि यांत्रिक पद्धतीने होत राहते, असे अणूवादी मानत.

नंतरच्या काळात परिवर्तनाची प्रक्रिया यांत्रिक नसते असे मानण्याकडे तत्त्वज्ञांचा कल होता. प्लेटोच्या दोन जगांच्या सिद्धांतानुसार आकारांच्या जगात काहीच बदलत नाही. आकारांच्या जगालाच सर्वोच्च वास्तव मानणाऱ्या प्लेटोसाठी परिवर्तनाची समस्या फारशी महत्त्वाची नव्हती. विशिष्टे बदलतात, नष्ट होतात हे त्यांना अंतिम सत् न मानण्याचे मुख्य कारणच होते. प्लेटोच्या दुसऱ्या बुद्धिगम्य जगात असणाऱ्या आकारांना प्लेटोने विशिष्टांचे आदर्श रूप मानले आहे. या आदर्शापर्यंत पोहोचण्याची धडपड प्रत्येक विशिष्ट वस्तू करत असते असे त्याचे मत होते. आदर्शापर्यंत पोहोचण्याची इच्छा ही परिवर्तनामागची मुख्य प्रेरणा असते. विशिष्टांच्या जगाला अंतिम सत् मानत नसल्यामुळे, त्या जगात होणाऱ्या बदलांचा सखोल विचार करण्याची गरज त्याला भासलेली दिसत नाही.

ॲरिस्टॉटल

अनुभवाला येणारे जग हे एकमेव जग आहे असे मत असणाऱ्या ॲरिस्टॉटलला मात्र परिवर्तनाचा विचार करणे भाग होते. निसर्गात होणारे परिवर्तन कुठल्यातरी हेतूने, उद्देशाने होते असा प्रयोजनवादी दृष्टिकोन ॲरिस्टॉटलने स्वीकारला. बदल हा या जगातील प्रत्येक गोष्टीचा गुणधर्म आहे. बदलासाठी गतीची आवश्यकता आहे हे तो जाणत होता. त्यामुळे त्याच्या सत्तामीमांसेत बदल आणि गतीचा विचार महत्त्वाचा आहे. या विचारांच्या संदर्भातच त्याचे कारणविषयक विचार मांडले गेले आहेत. एखादी वस्तू बदलते, तेव्हा तिची

बदलापूर्वीची आणि बदलानंतरची स्थिती वेगळी असते. या वेगळेपणानुसार ॲरिस्टॉटल बदलांचे चार प्रकारांत वर्गीकरण करतो. गुणात्मक, संख्यात्मक किंवा परिमाणात्मक, स्थानसंबंधी आणि द्रव्यात्मक हे ते चार प्रकार!

आंबा पिकतो तेव्हा त्याचा हिरवा रंग बदलून तो केशरी-पिवळा होतो, त्याचा आंबटपणा कमी होऊन गोडी वाढते, स्पर्श नरम होतो हे गुणात्मक बदल. छोटी कैरी मोठ्या आंब्यात बदलते हा परिमाणात्मक बदल किंवा एकाच वडाच्या झाडाला अनेक पारंब्या फुटतात हा संख्यात्मक बदल. झाडावरचा आंबा जमिनीवर, मग पेटीत आणि शेवटी घरात येतो हा आंब्याच्या स्थानात, ठिकाणात झालेला बदल असतो. मोहोरापासून आंबा तयार होतो आणि खाल्ल्यावर नष्ट होतो हे द्रव्यात्मक बदल असतात. पहिल्या तिन्ही प्रकारचे बदल द्रव्यात होतात; पण शेवटचा बदल द्रव्याची निर्मिती किंवा नाश या प्रकारचा असतो. द्रव्य हा अस्तित्वात असलेल्या सर्व गोष्टींमधला सर्वात महत्त्वाचा, मूलभूत प्रकार किंवा कोटी आहे हे तुम्ही विसरला नाहीत ना? पहिल्या तीनही प्रकारचे बदल झाले तरी, ज्या द्रव्यात ते होतात, त्याचे सातत्य टिकून राहिलेले असते. द्रव्यात्मक बदलात मात्र सातत्य टिकून राहत नाही.

बदल कुठल्याही प्रकारचा असला, तरी तो कुठल्या ना कुठल्या कारणानेच होत असतो. 'कारण' हा शब्द ॲरिस्टॉटलच्या काळातील ग्रीक भाषेत बऱ्याच व्यापक अर्थाने उपयोगात आणला जात असे. एखाद्या वस्तूच्या अस्तित्वाला जे कुठले घटक जबाबदार असतात, त्या सर्वांना 'कारण' म्हणून संबोधले जात असे. इथे जबाबदारीचा नैतिक किंवा कायदेशीर अर्थ अभिप्रेत नाही. ज्या घटकांशिवाय वस्तूचे, घटनेचे अस्तित्व असू शकत नाही, ते घटक त्या वस्तूच्या किंवा घटनेच्या

अस्तित्वाला जबाबदार असतात. वाचनालयात एखादे पुस्तक जर फाटले, तर त्याला जबाबदार कोण, म्हणजे ते कोणी फाडले किंवा कुणाकडून फाटले याचा शोध घेतला जातो. हा 'जबाबदार' या शब्दाचा सहसा घेतला जाणारा 'उत्तरदायित्व' असा अर्थ आहे. पण मुळात फाटण्यासाठी पुस्तक असावे लागते. हे पुस्तक कशापासून तरी तयार होते, त्याला विशिष्ट आकार असतो. ते कुणीतरी तयार केलेले असते. ते कुठल्या तरी हेतूने तयार केलेले असते. म्हणजेच कागद, त्यांच्या बांधणीचा आकार, त्याला तो आकार देणारी व्यक्ती आणि ज्या उद्देशाने ते तयार केले जाते तो उद्देश हे चार घटक पुस्तकाच्या अस्तित्वाला जबाबदार असतात. म्हणजेच त्याच्या अस्तित्वामागची कारणे असतात.

ऑरिस्टॉटलचा चतुर्विध कारणता सिद्धान्त कारणांचे चार प्रकार सांगतो. हे चार प्रकार पुढीलप्रमाणे :

(१) उपादान कारण : ज्यामध्ये बदल घडून वस्तू निर्माण होते ते द्रव्य. उदा. दगडाचे शिल्प. येथे दगड हे उपादान कारण आहे.

(२) आकारिक कारण : मनातील कल्पना अथवा चित्र ज्यामुळे वस्तुचा आकार निर्धारित होतो ती कल्पना अथवा चित्र म्हणजे आकारिक कारण. उदा. शिल्पकाराच्या मनातील शिल्पाची कल्पना.

(३) निमित्त कारण : उपादानकारणाला विशिष्ट आकार देणारी शक्ती/व्यक्ती. उदा. शिल्पकार.

(४) अंतिम कारण : वस्तूच्या निर्मितीमागचा हेतू वा उद्दिष्ट. उदा. शिल्प बनविण्यामागचा हेतू.

चला लिहूया!

'कारण' शब्दाचे विविध अर्थ व त्यांची उदाहरणे लिहा.

ऑरिस्टॉटलचे हे विवेचन मनुष्यनिर्मित वस्तूंना चांगल्या प्रकारे लागू पडते, पण निसर्गनिर्मित वस्तू आणि त्यातील बदल यांचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी पुरेसे ठरत नाही. वनस्पतींपासून मनुष्यापर्यंत सर्व सजीवांना आत्मा असतो असे ऑरिस्टॉटलचे मत आहे. हा आत्मा किंवा ग्रीक भाषेत 'सायके' (psyche) हे मूलतः गतीचे तत्त्व आहे. हे तत्त्व सजीवांच्या स्वरूपातच अंतर्भूत असल्यामुळे ते हालचाल करू शकतात. निर्जीव वस्तू

बाह्य बलाशिवाय हलू शकत नाहीत. हालचालीसाठी त्यांना बाहेरून ऊर्जा पुरवावी लागते. सजीवांमध्ये मात्र त्याची गरज नसते. त्यांच्या शरीरामध्येच त्यांचा विकास घडवून आणणारे एक बल कार्यरत असते. त्या बलामुळेच अनुकूल स्थिती मिळाल्यावर बीजातून अंकुर फुटतो. अंकुराचे रोप, रोपाचा वृक्ष होतो. वृक्षाला फुले-फळे येतात आणि पुन्हा बीजांची निर्मिती होते. सजीवांमध्ये होणारे या प्रकारचे बदल या अंतर्गत बलामुळे होतात. या बलासाठी ऑरिस्टॉटल 'एन्टिलेची' (entelechy) हा ग्रीक शब्द वापरतो.

सजीव असोत वा निर्जीव, गतीखेरीज त्यांच्यामध्ये बदल घडू शकत नाहीत. निर्जीव वस्तूंना दुसरी कुठली तरी वस्तू बाहेरून गती पुरवते. ती वस्तूही निर्जीवच असेल, तर तिला गती देणारी तिसरी वस्तू असावी लागते. याच प्रकारे वस्तूंना गती कोण पुरवते याचा शोध आपल्याला त्या शोधात सतत आणखी मागे मागे नेतो. हा शोध अंतर्हीन असला तर तो कधीच पूर्ण होणार नाही. तार्किकदृष्ट्या याला 'अनवस्था प्रसंग' म्हणतात. तो टाळण्यासाठी ऑरिस्टॉटलने 'अचल चालक' या स्वरूपात ईश्वर ही कल्पना मांडली. या कल्पनेप्रमाणे ईश्वरामध्ये जडाचा अंशही नाही. तो शुद्ध आकार आहे. त्याच्यामध्ये कुठल्याही सुप्त क्षमता नाहीत. त्याच्या साऱ्या शक्ती प्रकटपणे अस्तित्वात आहेत. त्यामुळे त्याला काही कृती करण्याची, हालचाल करण्याची आवश्यकताच नाही. तो स्वतः 'अचल' काहीही क्रिया न करणारा आहे. पण त्याच्या या स्वरूपामुळे जडद्रव्य आणि आकार यांमधून तयार झालेले जग आणि त्यातील वस्तू त्याच्याकडे आकर्षिल्या जातात, ओढल्या जातात. या प्रकारे स्वतः स्थिर असतानाही ईश्वर 'गतिदाता' होतो. मात्र ऑरिस्टॉटलचा ईश्वर जगाचा निर्माता नाही. ईश्वराप्रमाणेच जग कायमच अस्तित्वात असते, त्याला गती मात्र ईश्वराकडून मिळते.

आधुनिक तत्त्वज्ञान

ऑरिस्टॉटलच्या विश्वनिर्मितीशास्त्राचा प्रभाव मध्ययुगीन तत्त्वज्ञानावर फार मोठ्या प्रमाणात होता. आधुनिक विज्ञानाच्या उदयानंतर विश्वाच्या उत्पत्तीविषयीचा ऑरिस्टॉटलचा विचार मागे पडला. विश्वाचे स्वरूप जाणण्यासाठी केले जाणारे चिंतन फक्त

तार्किक दृष्टीने सुसंगत असणे पुरेसे नाही, त्याला अनुभवाचा भक्कम आधार असावा लागतो हे तथ्य विज्ञानाने अधोरेखित केले. याच तथ्याला ध्यानात ठेवून अनुभववादाची मांडणी आधुनिक तत्त्वज्ञानात केली गेली. अनुभववाद आणि बुद्धिवाद हे या तत्त्वज्ञानातले ज्ञानमीमांसेसंबंधीचे दोन मुख्य प्रवाह आहेत. यांचा अभ्यास आपण नंतर करणारच आहोत. या पाठात आपण डेव्हिड ह्यूम या अनुभववादी तत्त्वज्ञाचे कार्यकारणसंबंधाबद्दलचे विचार समजून घेऊया.

ऑरिस्टॉटलचे विश्वाबद्दलचे मत मुख्यतः त्याच्या चिंतनामधून निर्माण झाले होते. त्याला अनुभवाचा भक्कम आधार नव्हता. त्याचा विश्वाबद्दलचा दृष्टिकोन प्रयोजनवादी होता. प्रत्येक बदलामागचा हेतू किंवा अंतिम कारण त्याच्यासाठी महत्त्वाचे होते. त्याचप्रमाणे निमित्तकारणाला त्याने महत्त्वाचे मानले होते. त्याची कारणमीमांसा मनुष्यनिर्मित वस्तूंच्या संदर्भात अतिशय उपयुक्त होती. मात्र निसर्गातील बदल समजावून घेताना अंतिमकारण आणि निमित्तकारण या संकल्पना लागू करणे शक्य नव्हते. निसर्गातील बदल 'कुणीतरी' (निमित्तकारण), 'कशासाठी तरी' (अंतिमकारण / प्रयोजन) घडवून आणते हे आधुनिक काळात मान्य होण्यासारखे नव्हते.

प्रबोधन काळात विज्ञानाचा उदय झाला. आधुनिक विज्ञान विश्वाकडे एक अवाढव्य यंत्र म्हणून बघते. या विश्वातील घटनाक्रम हे यांत्रिकपणे होतात, निसर्गनियमांनुसार होतात असे हा दृष्टिकोन मानतो. ऑरिस्टॉटलच्या प्रयोजनवादाची जागा विज्ञानाच्या यांत्रिक दृष्टिकोनाने आधुनिक काळात घेतली. या काळात विज्ञानाने जी झेप घेतली तिचा आधुनिक ज्ञानमीमांसेवर खोलवर परिणाम झाला. या ज्ञानमीमांसेचा परिचय आपण नंतर करून घेणारच आहोत. बुद्धिवादावर गणिताच्या पद्धतीचा प्रभाव आहे, तर अनुभववादावर विज्ञानाच्या पद्धतीचा प्रभाव आहे. अनुभववादाचा पुरस्कार करणारा एक अतिशय महत्त्वाचा तत्त्वज्ञ म्हणजे डेव्हिड ह्यूम होय. त्याचे कार्यकारणसंबंधाबद्दलचे विचार अत्यंत लक्षणीय आहेत.

डेव्हिड ह्यूम

ह्यूम इंद्रियानुभवाला ज्ञानाचा प्राथमिक स्रोत

मानतो. आपल्या मनात अनेक प्रकारच्या कल्पना असतात. या सर्वच प्रकारच्या कल्पनांमधून आपल्याला ज्ञान मिळू शकत नाही. ज्या कल्पना अनुभवातून निर्माण होतात त्याच जगाविषयीच्या ज्ञानप्राप्तीसाठी उपयोगाच्या असतात असे ह्यूम मानतो. अनुभवाचा आधार नसणाऱ्या कल्पना, खऱ्या समजून, त्यांच्यामधून ज्ञान निर्माण करण्याचा प्रयत्न आपण केला तर आपली फसगत होते. अशा कल्पना कितीही प्रभावी असल्या, कितीही मान्यताप्राप्त असल्या, तरी त्यांचा स्वीकार करता कामा नये याबद्दल ह्यूम ठाम आहे. कारणतेसंबंधी ह्यूमच्या पूर्वीच्या काळातले जे आकलन होते, त्याची अनुभवाधारित चिकित्सा ह्यूमने केली.

या काळात ज्याला 'कारण' समजले जाते, त्यात कार्य निर्माण करण्याची शक्ती असते अशी सर्वसाधारण समजूत होती. या शक्तीमधून कार्य निर्माण होत असल्यामुळे कार्य कारणापेक्षा अधिक शक्तिशाली असू शकत नाही, या विचाराला विज्ञानाचीही मान्यता होती. देकार्तसारख्या बुद्धिवादी तत्त्वज्ञावरही या मताचा प्रभाव होता. या मताशी संबंधित दुसरा विचार असा होता, की कारण आणि कार्य यांच्यातील संबंध अनिवार्य असतात. म्हणजेच कारण उपस्थित असेल, तर कार्य उत्पन्न व्हायलाच हवे. कारणाशिवाय कार्य नाही हे जसे खरे, तसेच कार्याशिवाय कारण नाही हेही खरेच! बुद्धिवाद्यांनी कार्यकारणसंबंध अनिवार्य मानला आहे. ह्यूमने कार्यकारणसंबंधाचे विश्लेषण करून हा संबंध अनिवार्य आहे हे मत पूर्णपणे नाकारले.

एखादी घटना, दुसऱ्या घटनेचे कारण आहे असे म्हटले जाते तेव्हा त्याचा अर्थ नक्की काय असतो हे ह्यूमने आपल्या विश्लेषणातून मांडले. 'अ' हे 'ब'चे कारण आहे असे म्हणताना आपल्याला पुढील गोष्टी सामान्यतः अभिप्रेत असतात (१) 'अ' आणि 'ब' स्थल-कालदृष्ट्या एकमेकांच्या समीप आहेत. (२) 'अ' आणि 'ब' यांच्यामध्ये क्रमबद्धता आहे. 'अ' कायमच 'ब'पूर्वी अस्तित्वात असते. (३) 'अ' आणि 'ब' यांचे नित्य म्हणजे नेहमीच साहचर्य किंवा सहसंबंध असतात. 'अ' आणि 'ब' नियमितपणे एकमेकांबरोबर असतात. (४) 'अ' आणि 'ब'मध्ये अनिवार्य संबंध असतो.

कार्यकारणसंबंधाच्या आपल्या आकलनाच्या या चारही घटकांचा विचार ह्यूम अनुभववादी पद्धतीने

करतो. त्याचा निष्कर्ष असा आहे, की समीपता, क्रमबद्धता, नियमित साहचर्य या पहिल्या तीनही कल्पना आपल्या मनात इद्रियानुभवांच्या आधारे निर्माण होतात. पण कार्यकारणसंबंधाच्या अनिवार्यतेची कल्पना मात्र आपल्या अनुभवाला कधीच येत नाही. जे अनुभवाला येत नाही, ते अस्तित्वात नाही या अनुभववादी भूमिकेला अनुसरून ह्यूम कार्यकारणसंबंध अनिवार्य नसतात असे प्रतिपादन करतो.

एक उदाहरण घेऊन ह्यूमचे मत स्पष्ट करूया. कडक उन्हात मेणबत्ती बराच वेळ ठेवली, तर मेण वितळते हा आपला अनुभव असतो. 'ऊन्ह' या कारणाने 'मेण वितळणे' हे कार्य घडून येते, असे आपण या अनुभवाचे स्पष्टीकरण देतो. ऊन्ह आणि मेण एकमेकांच्या संपर्कात असल्याखेरीज मेण वितळत नाही. हा अनुभव कार्यकारणाच्या समीपतेच्या कल्पनेला पुष्टी देतो. आधी मेण वितळले आणि नंतर मेणबत्ती उन्हात ठेवली अशी या क्रमाची उलटापालट कधीच होत नाही. क्रमबद्धतेच्या कल्पनेनुसार मेणबत्ती उन्हात ठेवल्यानंतरच वितळते. आपण कितीही वेळा मेणबत्ती कडक उन्हात ठराविक काळ ठेवली, तरी प्रत्येक वेळी ती वितळते, यातून नियमित साहचर्याची कल्पना यथार्थ ठरते. पण मेणबत्ती उन्हात वितळताना पाहताना अनिवार्यतेचा अनुभव मात्र कधीच येत नाही. या घटनेची पुनरावृत्ती केली, तरी अनिवार्यतेचा अनुभव येत नाही.

चला विचार करूया!

कारणकार्यसंबंध अनिवार्य नाही हे सुचविणाऱ्या उदाहरणांचा विचार करा. या उदाहरणांची सहाध्यायींबरोबर चर्चा करा. निवडक उदाहरणे वर्गात सादर करा.

अशा निरीक्षणांवरून ह्यूम असा निष्कर्ष काढतो की अनिवार्यता ही कल्पना आपल्या मनात खोलवर रुजली असली, तरी तिला वास्तवात आधार नाही. प्रश्न असा निर्माण होतो की मग ही कल्पना एवढी मान्यताप्राप्त कशी? ह्यूम या प्रश्नाचे उत्तर मानसशास्त्रीय भूमिकेतून देतो. त्याच्या मते, अनेक वेळा कारण आणि कार्य यांचे नियमित साहचर्य आपण बघतो. कार्य कारणाशिवाय

घडत नाही हा अनुभवही आपण घेतो. कारण-कार्याच्या या साहचर्याच्या अनुभवामुळे, या दोहोंतील संबंध अनिवार्य आहेत असे आपण समजू लागतो. पण वस्तुस्थिती तशी नाही. कुठलाही संबंध अनिवार्य असेल, तर तो नाकारणे व्याघाती ठरते. एखादी आकृती त्रिकोणी आहे, पण तिला तीन नव्हे तर दोनच बाजू आहेत असे म्हणणे व्याघाती आहे. पण मेणबत्ती उन्हात ठेवली तरी ती वितळली नाही असे म्हणणे खोटे असले तरी व्याघाती नाही. उन्हातही न वितळणाऱ्या मेणबत्तीची कल्पना करणे आपल्याला शक्य आहे. पण दोन बाजू असणाऱ्या त्रिकोणाची कल्पना येईल का करता तुम्हाला?

कार्यकारणसंबंधाच्या ह्यूमच्या या चिकित्सेने तत्त्वज्ञान आणि विज्ञान या दोन्ही क्षेत्रांमध्ये खळबळ माजवली. कार्यकारणसंबंध आणि विगमन यांची ह्यूमने जी चिकित्सा केली, तिची दखल त्याच्यानंतरच्या सर्व तत्त्वज्ञानां घ्यावी लागली. तिचा प्रतिवाद करण्याच्या प्रयत्नांमधून तत्त्वज्ञानाचा, खास करून ज्ञानमीमांसेचा आणि पद्धतीशास्त्राचा विकास होण्यास मदत झाली.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन

तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासात विविध परंपरा आणि चिंतक यांनी कार्यकारणभावाचा विचार कसा केला हे आपण जाणून घेतले. लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट अशी की हे सर्व विवेचन मूलतः वैचारिक प्रयोगांवर आधारित होते. तत्त्वज्ञानाच्या वाटचालीत जेव्हा वैचारिक प्रयोगांच्या बरोबरीने साधने वापरून वस्तुनिष्ठ सत्याचा शोध घेतला जाऊ लागला तेव्हा 'विज्ञानाचा' वेगळा प्रवास सुरू झाला असे म्हणता येते. विज्ञान कार्यकारण या विषयाकडे कसे बघते हे आता पाहूया.

आपण पाहिले, की विज्ञान निसर्गनियमांचा अभ्यास करते. असे नियम जे विश्वव्यापी आहेत, सार्वकालिक आहेत. हे नियम माणसाच्या कसे लक्षात आले? माणसांनी निरीक्षणे केली, प्रयोग केले. त्या निरीक्षण/प्रयोगांच्या माध्यमातून हाती आलेल्या निष्कर्षांतील रचनाबंध त्यांच्या लक्षात आले. समान परिस्थितीतील निरीक्षणात सुसंगती दिसते हे त्यांना आढळले. यातून नियम लक्षात आला. नियम तेव्हाच सिद्ध होतो जेव्हा नियमाच्या विपरीत निरीक्षणे नसतात. उदाहरणार्थ, ऊर्जा

आणि द्रव्याच्या अविनाशित्वाचा नियम.

या साऱ्या प्रक्रियेत महत्त्वाची गोष्ट अशी की हे सारे वस्तुनिष्ठ सत्याच्या संदर्भात घडत असते. कार्यकारणभावाच्या संदर्भात एखादी गोष्ट अशी का होते याचे उत्तर विज्ञान तेव्हाच देऊ शकते जेव्हा ती गोष्ट विज्ञान-नियमाच्या म्हणजे पर्यायाने वस्तुनिष्ठ सत्याच्या परिघातली असते. हवेतून अंगठी का काढून दाखवता येत नाही किंवा बसल्या ठिकाणी सोने दुप्पट का होऊ शकत नाही हे विज्ञान नियमाच्या साहाय्याने दाखवता येते. परंतु व्यक्तिनिष्ठ आणि आंतरव्यक्तिनिष्ठ वास्तवाच्या परिघातील सर्व गोष्टींचे स्पष्टीकरण विज्ञानाच्या म्हणजे वस्तुनिष्ठ वास्तव जाणण्याच्या पद्धतीतून देता येत नाही. उदा. कलेच्या प्रांतातील अनेक गोष्टी व्यक्तिनिष्ठ आणि आंतरव्यक्तिनिष्ठ असतात. त्यांचे स्पष्टीकरण वस्तुनिष्ठ सत्यशोधनाच्या पद्धतीने होऊ शकत नाही. एखादी कलावस्तू एखाद्याला सुंदर वाटते, एखाद्याला नाही. याबाबतीत वस्तुतः ती कलावस्तू सुंदर आहे की नाही हा प्रश्न गैरलागू ठरतो.

चला करूया!

ज्यांचे स्पष्टीकरण वस्तुनिष्ठ सत्यशोधनाच्या पद्धतीने होऊ शकत नाही अशा व्यक्तिनिष्ठ व आंतरव्यक्तिनिष्ठ वास्तवातील उदाहरणांची गटांमध्ये चर्चा करा. त्यांचे वस्तुनिष्ठ स्पष्टीकरण देण्यातील अडचणी समजून घ्या.

एखाद्या घटिताकडे कार्य म्हणून बघितले की त्याचे कारण काय असावे असा प्रश्न लगेच मनात येतो. अवकाळी पाऊस पडला, तर तो का बरे पडला? याप्रमाणे. समजा, याचे स्पष्टीकरण असे कळले, की दूर समुद्रात कुठेतरी कमी दाबाची प्रणाली तयार झाली आहे तर आपल्याला उत्तर समजते. निदान आपल्याला उत्तर समजल्यासारखे वाटते. कार्य कारणात आधीपासून असते किंवा नसते याची चर्चा जशी आधीच्या तत्त्वचिंतकांनी केली ती विचाराची चौकट आताच्या विज्ञानाला तंतोतंत लागू होते असे नाही. एखादी गोष्ट कारण म्हणून समजावून घेताना विज्ञान संभाव्यतेची परिभाषा वापरते. उद्या सूर्य उगवणार की नाही (म्हणजे

खरेतर पृथ्वी फिरणार की नाही) या प्रश्नाचे उत्तरसुद्धा संभाव्यतेच्या परिभाषेतच विज्ञान देते. फक्त या विशिष्ट उदाहरणात ती संभाव्यता इतकी जास्त असते की संभाव्यता न वाटता ती खात्रीची गोष्ट वाटू लागते. ढग आहेत परंतु पाऊस पडणार की नाही ही संभाव्यता सूर्य उगवणार का नाही या संभाव्यतेपेक्षा पुष्कळ कमी असते. कारण पावसासाठी अन्य बरेच घटक प्रभावी ठरू शकतात.

हे नियम कुणी बनवले? असा प्रश्न विचारता येऊ शकतो. याबाबतीत विज्ञान असे मानते, की कोणीतरी ते जाणूनबुजून घडविले असे मानण्यासाठी वस्तुनिष्ठ पुरावे कोणतेही नाहीत. एक उदाहरण घेऊ. कल्पना करा, आपण नदीच्या किनाऱ्याने चालतो आहोत. आपल्याला नदीचा उघडा पडलेला काठ दिसतो. त्या काठाचे चित्र असे दिसते. खाली मोठे मोठे धोंडे, त्यावर छोट्या आकाराचे दगड, त्यावर अजून छोट्या आकाराचे आणि वर मऊ माती. आपल्यातील कोणी विचारतो, हे असे सुसंगत कुणी मांडून ठेवले असेल? आपण म्हणतो, हे काही कुणी मांडून ठेवले असण्याची गरज नाही. हे निसर्गनियमानुसार चालणाऱ्या भौगोलिक प्रक्रियांमुळे झाले आहे. हे चित्र असेच कायमस्वरूपी राहील असेही नाही. त्यात बदल सतत चालू राहणार आहे. हा बदल काही वाटेल तसा होत नाही. त्यामागे देखील निसर्गनियम कारणीभूत असतात. आणि हीच गोष्ट अखिल विश्वाला लागू पडते.

नदीकाठ - मोठे दगड ते मऊ माती ही स्तरीय रचना 'करण्यासाठी' कोणाची आवश्यकता नसते, असे स्तर होतात. त्यामागे भूवैज्ञानिक नियम कारणीभूत आहेत.

कार्यकारणसंबंधाचे तत्त्वज्ञानाच्या परंपरेतील संबंध आणि फरक आता तुमच्या लक्षात आले आकलन आणि आजचे वैज्ञानिक आकलन यांच्यातील असतील.

शब्दसूची

कारण - Cause

स्पष्टीकरण - Explanation

प्राक्कथन - Prediction

उपादानकारण - Material cause

निमित्तकारण - Efficient cause

विभाज्य - Divisible

प्रयोजनवादी - Teleological

विश्वरचनाशास्त्र/विश्वनिर्मितीशास्त्र - Cosmology

आकारिककारण - Formal cause

अंतिम कारण - Final cause

अनवस्था प्रसंग - Absurdity

अचल चालक - Unmoved mover

प्रबोधन युग - Renaissance

अनुभववाद - Empiricism

बुद्धिवाद - Rationalism

अनिवार्यता - Necessity

वैचारिक प्रयोग - Thought experiment

संभाव्यता - Probability

स्वाध्याय

प्रश्न १ गटातील वेगळा शब्द/जोडी ओळखून लिहा. (२)

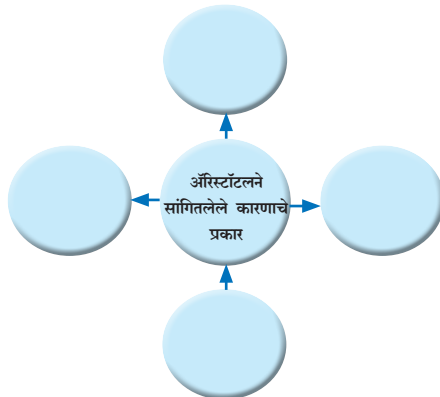
- (१) पृथ्वी, जल, ईश्वर, अग्नी
- (२) उपादानकारण, आकारिककारण, अंतिम कारण, विचारकारण
- (३) निरीक्षण, परिवर्तन, प्रयोग, निष्कर्ष.

प्रश्न २ फरक स्पष्ट करा.

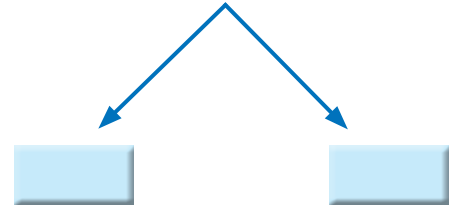
- (१) सत्कार्यवाद व असत्कार्यवाद
- (२) कार्य व कारण.

प्रश्न ३ संकल्पनाचित्र/तक्ता/ओघतक्ता पूर्ण करा

(१)

सत्कार्यवादाचे प्रकार

प्रश्न ४ टीपा लिहा.

- (१) 'एन्टिलेची'
- (२) अॅरिस्टॉटलचा चतुर्विध कारणता सिद्धांत
- (३) सत्कार्यवाद.

प्रश्न ५ पुढील प्रश्नांची २० ते २५ शब्दांत उत्तरे लिहा.

- (१) भारतीय परंपरेत कार्यकारणाशी निगडित दोन महत्त्वाचे प्रश्न कोणते?
- (२) सांख्यांच्या सत्कार्यवादाला परिणामवाद का म्हणतात?
- (३) अद्वैत वेदांताच्या सत्कार्यवादाला विवर्तवाद का म्हणतात?

(४) आरंभवाद म्हणजे काय?

प्रश्न ६ पुढील विधाने सत्य की असत्य हे सकारण सांगा.

(१) अँरिस्टॉटलने 'अचल गतिदाता' या स्वरूपात ईश्वरकल्पना मांडली.

(२) क्षमता आणि प्रत्यक्षता यांचा संबंध असतो.

प्रश्न ७ खालील विधानांचे उदाहरणासहित स्पष्टीकरण द्या.

(१) आडात नसेल तर पोहऱ्यात कुठून येणार?

(२) ह्यूमच्या मते कार्यकारणसंबंध अनिवार्य नसतो.

प्रश्न ८ असत्कार्यवाद म्हणजे काय? सोदाहरण स्पष्ट करा.

प्रश्न ९

अँरिस्टॉटलने बदलांचे चार प्रकारांत केलेले वर्गीकरण स्पष्ट करा.

प्रश्न १०

डेव्हिड ह्यूमची कारणविषयक कल्पना पूर्णतः स्पष्ट करा.

प्रश्न ११

पुढील प्रसंगावर संवाद लिहा.

एखादा खेळाचा सामना हरल्यानंतर खेळाडू वा प्रेक्षकांच्या गटाची 'सामना का हरला' याची कारणमीमांसा करणारी चर्चा.

उपक्रम

विविध वस्तू वा घटनांची कारण-कार्य मालिका चित्रकथारूपाने तयार करा व या चित्रकथांचे प्रदर्शन भरवा.